

KALEMİŐİ TEKNİĞİNİN FARKLI BİR UYGULANIŐI VE GÜMÜLCİNE ETMEKCİZÂDE AHMET PAŞA (YENİ) CAMİİ

Hakkı ACUN*

Özet

Türk sanatının geniş zaman ve zemine yayılması nedeniyle yapılan araştırmaların artmasına rağmen bazı teknikler üzerinde yeteri kadar durulmadığı görülmüştür. Bu tekniklerden birisi de kalem işi tekniğidir.

Kalem işi, diğer adıyla kalemkârî; kurumuş siva, ahşap, taş mermer, deri, bez gibi yüzeyler üzerine, “kalem” adı verilen ince, uzun kıllı fırçalar kullanılarak, tutkallı renkli toz boyalarla yapılan kurallı bezeme tarzı ve tekniğidir. Kabartma ve varak olarak da uygulanabilen kalem işi, dinî, sivil veya askerî mimarî yapıların iç veya dış mekân yüzeylerinde, bazen bir duvar, bazen de kubbe ve tavan bezemesi olarak karsımıza çıkmaktadır. Kalem işi sanatçısına “nakkaş” adı verilir. Duvar ve tavan bezemeleri veya resimleri genellikle kuru siva üzerine, “Arap zamkı” olarak bilinen bir çeşit tutkal veya yumurta akı ile sııyla karıştırılmış toprak ve bitkisel kökenli toz boyalarla yapılmıştır. Bazen boyanacak yüzeyin zeminine alçı ve macun çekilip, yağlı boya kullanıldığı da görülmektedir. Freskten farklı olarak, kalem işleri kuru siva üzerine uygulandığından daha yüzeylidir. Kalem işlerinin ayrıca, yaş siva üzerine hafif kabartma olarak uygulanan “Malakârî” ve ahşap üzerine hafif kabartma olarak uygulanan “Edirnekârî” adında çeşitli teknikleri de bulunmaktadır. Ahsap üzerine yapılan kalem işlerinde “Lake” adı verilen şeffaf bir sır tabakası uygulanır.

XII.- XIV. yüzyıl Selçuklu ve Beylikler sanatı içinde, ahşap direkli camiler ve onların tavanlarında ahşap üzerine uygulanan kalem işi bezemelerde, Orta Asya’dan beri süre gelen klasik motif tarzının, İslâm’ın etkisi ve Anadolu topraklarındaki gelişimiyle zenginleőtiğı görülür.

Kısaca kalem işi bezemelerin tarihi geçmişini özetledikten sonra değişik uygulaniőunun yer aldığı Yunanistan-Gümülcine Etmekcizade Ahmet Paşa (Yeni) Camii mahfil altı bezemelerinden söz edeceğiz.

Cami, Gümülcine’ nin Türk Çarşısı’ nin merkezinde, saat kulesinin yanında küçük türbe ve bir avlu içinde yer alır. Doğu ve güneyinde bir hazire ile kuzeyinde tuvalet mekânı ve eski yapı döküntüleri görülür. Kitabesine göre cami, Sultan III. Murat’ın defterdarı Etmekci zâde Ahmet Paşa tarafından H. 994 / M. 1585-1586 tarihinde cami, medrese, mektep, çifte hamam ve imareten oluşan bir külliye yaptırmıştır. Külliyenin bugün cami ve mektebi kalmıştır. İmareti yok olmuştur. Hamamının sadece duvar kalıntıları mevcuttur.

Yeni cami, küçüklüğü ile ters orantılı bir şekilde mermer, çini ve kalem işleriyle özenle süslenmiştir. Evliya Çelebi ile E. H. Ayverdi’nin de belirttiğı gibi Balkanlarda bu kadar güzel süslenmiş eser yoktur.

Mahfilin alt tavanı ahşaptan yapılmış üzeri İpek üzerine yapılmış, hançer yaprakları, Çin Bulutları, gül ve şakayıklar, yıldız çiçekler ile dal ve yapraklarla bezenmiş bitkisel süslemelidir.

Gümülcine Etmekcizâde Ahmet Paşa (Yeni) Camii planıyla değil bezemeleriyle dikkat çeken bir eserdir. Gerçekten, mermer mihrap, minber ve vaiz kürsü ile çini panoları ve kalem işleriyle Balkanlardaki en önemli klasik dönem eserlerinden birisidir.

Söz konusu yapıımızın mahfil altı tavanının İpek üzerine kalem işleriyle bezeli olduğunu belirtmiőtik. Anadolu’da Selçuklu döneminden beri bez üzerine yapılan kalem işi örneklerini görmekteyiz. Ama İpek üzerine olanına ise ilk kez bu yapıda rastlamaktayız. Bu örnek de bize özellikle eğik ve kubbe içi yüzeylerindeki kalem işlerinin bir bez veya ipek üzerine yapıldıktan sonra yerine yapıőtırıldığını düşündürmektedir. Yapılacak restorasyonlarda buna çok dikkat edilmesinin gereğini ortaya koymaktadır.

*Prof. Dr., Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü (Emekli), Etlik Mahallesi, Kiraz Sokak, Dörtkol Sitesi 6 / 34 Keçiören / Ankara, e-mail: hacun@gazi.edu.tr

A DIFFERENT APPLICATION OF STENCILED TECHNIQUE AND MOSQUE OF GÜMÜLCİNE ETMEKCİZADE AHMET PAŞA (NEW)

Abstract

Because of Turkish art spread of wide time and background some of the techniques have been not shown to focus on enough despite the increase of research. one of the techniques is stenciled technique.

Stenciled technique, also known as kalemkari, which is a technique and orderly decoration style, making with glue colored paint, using the long thin bristled brushes given name is "pen", dry plaster such as on surfaces wood, stone, marble, leather, gland. stenciled technique can be applied as embossing and foil, interior or exterior surfaces, sometimes a wall, sometimes a dome and ceiling decoration of religious, civil or military architectural structures. artist of stenciled technique called as "nakkaş". wall and ceiling decoration or pictures usually on dry plaster are made of, a kind glue known as "Arabic gum" or mixed egg white with water soil and powder paint originally vegetable. Sometimes the ground surface to be painted plaster and putty pulled out, it is seen that the use of oil paint. It is different from fresco, stenciled technique is more superficial when applied on dry plaster. also stenciled technique, there is also varieties of techniques such as "malakari" applied on wet plaster as slightly embossed and applied on wood as slightly embossed called "Edirnekari". for stenciled technique, a transparent glaze called "lake" is applied on wood.

XII.- XIV. century art of Seljuk and principalities, mosques with masted wooden decoration and applied stenciled decoration on their wooden ceilings, since that time the Central Asian style of classical motifs, it is seen that the effect is enhanced by the development of Islam and Anatolia.

Briefly summarizing the history of decoration of stenciled techniques, different application seen in mosque of Yunanistan-Gümülcine Etmekcizade Ahmet Paşa (New), we will mention decoration of mahfil.

Mosque in the center of Gümülcine Turkish Bazaar, located in a small tomb and a courtyard next to the clock tower. on the east and south there is a graveyard, on the north toilet and detritus of old building can be seen. according to the inscription of the mosque, a complex of building, consisting of a soup kitchen, double bath, school, madrasa and mosque is built by treasurer of Sultan III. Murad Etmekci zâde Ahmet Paşa H. 994 / M. 1585-1586. Today only mosque and school remained from the complex building. soup kitchen is disappeared. Bath is available only remnants of walls. The new mosque, inversely proportional manner with littleness, elaborately decorated with marble, tiles and stenciled technique. E. H. Ayverdi and Evliya Celebi as noted that there is no trace so beautifully decorated in the Balkans.

Bottom ceiling of mahfil made of wood, made on silk, is adorned with vegetable ornaments such as dagger leaves, Chinese clouds, roses and peonies, chrysanthemums, branches and leaves.

Mosque of Gümülcine Etmekcizâde Ahmet Paşa (New), it is a remarkable work with embellishments, not plan of mosque.

Indeed it is one of the most important works of the classical period in the Balkans with marble mihrab, minbar and preaching chair, tile and stenciled decorations.

Our building in question we mentioned that stenciled decoration on silk in the lower ceiling of mahfil. We see examples of work done stenciled technique on gland since the Seljuk period in Anatolia. But we find for the first time in this building, which is on the silk. This example also suggests that instead of us, especially stenciled work in the oblique and interior surface of dome, after made on a cloth or silk, it suggesting glued in place. Restorations in next time, should reveals he need of a lot of attention to it.

Türk sanatının geniş zaman ve zemine yayılması nedeniyle yapılan araştırmaların artmasına rağmen bazı teknikler üzerinde yeteri kadar durulmadığı görülmüştür. Bu tekniklerden birisi de kalem işi tekniğidir.

*Kalem işi, diğer adıyla kalemkârî; kurumuş sıva, ahşap, taş mermer, deri, bez gibi yüzeyler üzerine, “kalem” adı verilen ince, uzun kıllı fırçalar kullanılarak, tutkallı renkli toz boyalarla yapılan kurallı bezeme tarzı ve tekniğidir*¹. Kabartma ve varak olarak da uygulanabilen kalem işi, dinî, sivil veya askerî mimarî yapıların iç veya dış mekân yüzeylerinde, bazen bir duvar, bazen de kubbe ve tavan bezemesi olarak karsımıza çıkmaktadır. Kalem işi sanatçısına “nakkaş” adı verilir². Duvar ve tavan bezemeleri veya resimleri genellikle kuru sıva üzerine, “Arap zamkı” olarak bilinen bir çeşit tutkal veya yumurta akı ile suyla karıştırılmış toprak ve bitkisel kökenli toz boyalarla yapılmıştır. Günümüzde ise, kalem işi bezemelerde plastik boya, nispeten doğal olan toz boyalar ve beyaz tutkal kullanılmaktadır. Bazen boyanacak yüzeyin zeminine alçı ve macun çekilip, yağlı boya kullanıldığı da görülmektedir. Freskten farklı olarak, kalem işleri kuru sıva üzerine uygulandığından daha yüzeyseldir³. Kalem işlerinin ayrıca, yaş sıva üzerine hafif kabartma olarak uygulanan “**Malakârî**”⁴ ve ahşap üzerine yine hafif kabartma olarak uygulanan “**Edirnekârî**”⁵ adında çeşitli teknikleri de bulunmaktadır. Ahsap üzerine yapılan kalem işlerinde “**Lake**” adı verilen şeffaf bir sır tabakası uygulanır. Lake, şapla kestirilmiş yumurta akının gaz veya tinerle inceltmesiyle elde edilir. Bazen yumurta akı yerine, “Osmanlı beziri” adıyla bilinen, ham beziryağının kurşun, çinko ya da kobalt oksitle karıştırılarak belirli derecelerde kaynatılmasıyla kuruma süresi kısaltılmış bir beziryağı türü de kullanılır. Ahşap malzemeyle bu tür çalışmalara, lake uygulanması sebebiyle dış etkenlerden korumak için, genellikle iç mekânlarda yer verilir. Deri, bez üstü kalem işlerinde, ahşap üzerine deri veya bez gerilerek yapıştırılır. Zemin, boyanın hızla kurumasını sağlamak amacıyla tutkalla sulandırılmış “üstübeç” veya yağla karıştırılan “litopon” la kaplanır. Üstübeç, silisyum oksit ve kurşun oksit içeren, litopon ise, çeşitli oranlarda çinko sülfür ve baryum sülfat içeren çok ince beyaz bir tozdur⁶.

Anadolu’da kalem işi bezemelerine, daha çok taş üzerine uygulanmış olarak, en erken 13. yüzyıl Selçuklu yapılarında rastlanır. Bunlar arasında Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası (1228–1229) en bilinenidir. Taş ve ağaç işlerinde kırmızı, beyaz, yer yer koyu mavi ve yeşil boyalı nakışlarla mekân renklendirilmiştir⁷.

XII.- XIV. yüzyıl Selçuklu ve Beylikler sanatı içinde, ahşap direkli camiler ve onların tavanlarında ahşap üzerine uygulanan kalem işi bezemelerde, Orta Asya’dan beri süre gelen klasik motif tarzının, İslâm’ın etkisi ve Anadolu topraklarındaki gelişimiyle zenginleştiği görülür. Afyonkarahisar Ulu Camii (1272), Sivrihisar Ulu Camii (1275), Ankara Arslanhane Camii (1289-1290), Beyşehir Eşrefoğlu Camii (1297) ve Kastamonu Kasaba Köyü Camii’nde (1366) bu türün günümüze kadar süre gelen önemli örnekleri görülür. Tavanda görülen çok renkli kalem işçiliğinin

¹Arseven:1965, s. 914-916; Hasol: 1975, s. 222; Demiriz 1979, s. 23-26; Ödekan 1997, s. 933-934;

Doğanay: 2009, s. 73.

²Hasol: 1975, s. 222; Demiriz: 1979, s. 26-32; Sözen-Tanyeli: 2005, s. 170; Doğanay:2009, s. 73.

³Gültekin: 208, s. 15.

⁴Malakârî tekniğinin, kalıplarla (baskıyla) yapılanı, çift katlı ve renkli olanı ile hiçbir yayında rastlamadığımız ve bizim tarafımızdan restorasyonu sırasında danışmanlığını yaptığımız Üsküp Mustafa Paşa Camii pendentiflerinde rastladığımız motiflendirilmiş tuğla parçaların çivilerle çakılarak bir kompozisyon oluşturan değişik uygulamaları vardır. Bu konu hakkında daha sonraki bir tarihte çalışmamız olacaktır. Ayrıca bu konu hakkında bkz. Doğanay 2009, s. 72.

⁵Bu konu hakkında daha geniş bilgi için bkz. Doğanay: 2009, s. 72.

⁶Demiriz: 1979, s. 11-32; Teknik bilgiler, TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı Kalemkârî Atölyesi Usta Öğreticisi Onur Baybura ve Dolmabahçe Sarayı Kalemkârlarından Canan Sayın’dan alınmıştır.

⁷Berchem: 1917, s. 73-86; Aslanapa: 1973, s. 30-37; Akok: 1976, s. 33; Önge, 1978; Aslanapa: 1984, s. 118; Kuban 2010.

eşine az rastlanır motifler geometrik, rumî ve bitkisel kompozisyonlardan oluşmaktadır⁸. Beylikler döneminde taş üzerine kalem işi örneklerin ilk örneklerinden birisi de Ankara Ahi Şerafettin Türbesi (1330) içindeki güneybatıdaki sanduka üzerinde görülmektedir⁹. Osmanlı sanatında taş üzerine kalem işi örneğinin ilk temsilcisi İznik Kırgızlar Türbesi (14.yüzyılın ilk yarısı) olarak kabul edilir. Türbenin pencerelerini çevreleyen bordürler, hataî üslûbunda çiçekler ve kıvrık dallarla oluşturulmuştur¹⁰. XIV.- XV. yüzyıllarda, Bursa Yıldırım Camii'nde (1390-1395) olduğu gibi malakârî tekniğiyle yapılan alçı raflar, nişler, ocaklar moda olur. Bitkisel motifler ve yazılardan oluşan bu karmaşık bezemelerde, kahverengi, siyah, mavi ve kırmızı renk hâkimdir. Bunların en karakteristik örneklerinden biri de, Bursa Yeşil Camii'nde (1419) karsımıza çıkar. Yapının güneydoğu ve güneybatısındaki tabhane mekânları içinde yer alan alçı ocaklar ve nişler, Nakkaş Ali bin İlyas Ali tarafından 1424'de bitkisel motiflerle ve geometrik kompozisyonlarla bezenmiştir¹¹. Ayrıca, caminin kubbelerinde ortaya çıkarılan kalem işleri, Erken Dönem Osmanlı yapıları arasında en zengin ve gösterişli örneklerinden biri sayılır¹². XV. yüzyılda geleneksel sanatlarımızın her alanında görülen gelişme, kalem işi sanatında da kendini gösterir. Özellikle Edirne ve Bursa yapılarında; duvarlar, kemerler, kubbe ve tonozların iç yüzeylerinde sıkça karsımıza çıkan kalem işi örneklerinde, iri Rumî motiflerin, yazı kompozisyonlarının, hataî ve türü motiflerin, doğal bitkilerle desteklendiği çalışmalar ortaya çıkar. Edirne Muradiye (1436) ve Bursa Muradiye Camii'nde (1447) Bursa II. Murat Türbesi'nde (1451), Edirne Üç Şerefeli Camii'nde (1438-1447)¹³ geleneksel kalem işi bezemelerin en sevilen motifleri yerini almıştır. XV.-XVI. yüzyıllarda, Osmanlı mimarîsinde çininin yanı sıra en sık uygulanan bezeme tekniklerinden biri de Edirnekârî'dir. Ahşap üzerine yapılmış kalem işleri; özellikle mahfil tavanlarında, kapı ve dolap kapaklarında görülür. XVI. yüzyıl, bu sanatın zirveye çıktığı bir yüzyıl olarak anılır. Topkapı Kara Ahmet Paşa (1558)¹⁴, Eminönü Rüstem Paşa (1561)¹⁵, Kadırga Sokullu Mehmet Paşa (1571-1572)¹⁶, Edirne Selimiye (1569-1574)¹⁷, Tophane Kılıç Ali Paşa (1580)¹⁸, Üsküdar Atik Valide (1577-1583)¹⁹, Takkeci İbrahim Ağa (1591-1592)²⁰ camilerinin mahfil tavanları, bu tür örnekleri barındırır. Belirli kurallar içinde uygulanan ve belirli renkler kullanılan klasik dönem kalem işi bezemelerinde Rumî, hataî, penç, gonca, bulut gibi bitkisel motifler, sade bir uyum içinde, ama bir o kadarda ihtişamlı bir görüntü oluşturularak kullanılmıştır. Bu teknikle yapılan örnekler, daha sonraki yüzyılda Sultan Ahmet Camii (1609-1617)²¹ ile Topkapı Sarayı, Revan (1636)²² ve Bağdat (1638)²³ köşkerlerinde karsımıza çıkar. XVI. yüzyılda kalem işleri bir duvar bezeme unsuru olarak çini sanatındaki gelişmelerin etkisi altında veya paralelinde kalmışsa da, mekân biçimlenişine özel bir katkı sağlamıştır. Örneğin, Şehzade Mehmet (1543)²⁴ ve İstanbul Hürrem Sultan (1558)²⁵

⁸ Aslanapa: 1973, s. 72-78, 212; Aslanapa: 1984, s. 131; Erdemir: 1999.

⁹ Mübarek Galip: 1928, s. 49; Öney: 1971, s. 111-113, 380, 300-302; Tuncer: 1991, s. 22-25. Türbe ile ilgili yapılan hiçbir kaynaktan bu taş sandukanın kalem işleriyle ilgili bilgi yoktur. Konu hakkında bir yayıncımız hazırlanmaktadır.

¹⁰ Ayverdi: 1966, s. 179-182; Demiriz: 1979, 573-575; Ödekan: 1997, 933-934; Ötügen: 1986, 224-226, 292-294, 339; Doğanay: 2009, 73.

¹¹ Ayverdi: 1972, 46-94; Demiriz: 1979, 331-384, 411-434; Beşbaş: 1983, 228-233; Aslanapa: 1984, 231; Aslanapa: 1986, 25-28, 37-42.

¹² Ayverdi: 1972 46-94; Demiriz: 1979, 331-369; Beşbaş: 1983, 216-228; Aslanapa: 1984, 298; Aslanapa: 1986, 37-42.

¹³ Ayverdi: 1972, 298-369, 405-415, 422-460; Demiriz: 1979, 265-278, 513-549; Beşbaş: 1983, 135-137, 275; Aslanapa: 1986, 49-54, 66-73; Ödekan: 1997, 933-934; Aslanapa: 2013, 21-32, 70-75; Doğanay: 2009, 73.

¹⁴ Aslanapa: 1986, 220-222; Kuran: 1986, 102-106; Öz: 1987, 146-147; Doğanay: 2009, 73.

¹⁵ Aslanapa: 1986, 211-217; Kuran: 1986, 136-141; Öz: 1987, 116-117.

¹⁶ Öz: 1987, 101-102.

¹⁷ Aslanapa: 1986, 254-288; Aslanapa: 2013, 34-53; Kuran: 1986, 169-175.

¹⁸ Aslanapa: 1986, 295-298; Kuran: 1986, 208-215; Öz: 1965, 39-41; Doğanay: 2009, 73.

¹⁹ Öz: 1965, 68-69; Aslanapa: 1986, 289-293; Kuran: 1986, 176-190.

²⁰ Kuran: 1986, 34-35.

²¹ Aslanapa: 1986, s. 324-336; Öz: 1987, 125-128; Doğanay: 2009, 73.

²² Aslanapa: 1986, 342-343.

²³ Aslanapa: 1986, 342-343.

²⁴ Aslanapa: 1986, 188; Kuran: 1986, 56-57; Öz: 1987, 139; Önkal: 1994, 138-143; Doğanay: 2009, 159-207.

türbelerinde olduğu gibi alt yapı bezemesinin yoğun olduğu mekânlarda, kubbe bezemesi hafiftir. İstanbul Süleymaniye (1550-1557) ve Edirne Selimiye (1569-1574) camileri gibi geniş mekânlarda ise merkezî ilkeyi vurgulamak için üst yapıda yoğunlaşır²⁶. Klasik dönem kalem işi desenlerinin kirlenmemiş ve günümüze kadar gelebilmiş olması, Mimar Sinan'ın camilerde yaptığı havalandırma ve is odalarına bağlanabilir. Mekânların iç aydınlatmasında kullanılan yağ kandilleri ile ısıtma amaçlı yakılan mangallardan çıkan isler, bu is odalarında toplanır ve böylece, ısınan havanın yukarıya çıkması sebebiyle oluşan islerin tavanlara, duvarların üst kısımlarına yapışmasına ve bu yüzeyleri kirlenmesine engel olur. Oysa XVI. yüzyıldan sonra, günümüze ulaşan kalem işi örneklerinin azaldığını görürüz. Bunun sebeplerinden biri olarak da; kalem işi ve diğer geleneksel Türk sanatlarında bozulma döneminin başlangıcı olarak kabul edilen XVII. yüzyıl ve daha sonraki yüzyıllarda yetişen kalemkârların, saray Nakkaş hanesi geleneğindeki eğitim anlayışından uzaklaşmaları ve eserlerin başarı oranlarının düşük seviyede olmasına bağlanır. Ayrıca bunda, Osmanlı İmparatorluğu'nun Batıya açılışıyla birlikte kalem işi bezemelerinin; "C" ve "S" kıvrımlı, kartuşlu ve duvar resimli uygulamalar gibi değişime uğramasıdır.

Kısaca kalem işi bezemelerin tarihi geçmişini özetledikten sonra değişik uygulamanın yer aldığı Yunanistan-Gümölcine Etmekcizade Ahmet (Yeni) Camii mahfil altı bezemelerinden söz edeceğiz²⁷.

Batı Trakya'nın en büyük yerleşim yeri olan Gümölcine bugün Komotini adıyla anılmakta olup Türkiye-Yunanistan sınırının 100 km. batısında, Yunanistan-Bulgaristan sınırının 25. km. güneyinde, güneydeki Ege denizine 40 km. uzaklıkta, Selanik-İstanbul demiryolunun geçtiği geniş ve verimli bir ovada kurulmuştur. Nüfusu 70.000 kadardır. Batı Trakya Müslümanlarının dini ve kültürel merkezidir. Nüfusun çoğunluğunu Türkler, azınlığını ise Pomaklar ve Yunanlılar oluştururdu. Bugün bu oran eşitlenmek üzeredir. 1371 de Evrenos Bey tarafından fethedilen şehir 1912'ye kadar kesintisiz Osmanlı hâkimiyetinde kalmıştır. Bu arada birçok cami, medrese, tekke, türbe, hamam ve benzeri eserlerle donatılmıştır.

II. Balkan Savaşı ile I. Dünya Savaşı arasında kurulan ve kısa süren **Gümölcine Müslüman Cumhuriyeti**'nin²⁸ başşehri olmuştur. Lozan Antlaşması'ndan sonra kasaba, etnik ve dini yapısını korumak şartıyla Yunanistan'a bırakıldı. Yunan idaresi altında Müslüman nüfusu azalırken Yunan nüfusu artış gösterdi: daha sonra Bulgar ve Yahudiler Gümölcine'yi terk etti.²⁹

²⁵Aslanapa: 1986, 204; Kuran: 1986, 79; Öz: 1987, 135; Önkal: 1992, 144-148; Doğanay: 2009, 209-253.

²⁶Aslanapa: 1986, 193-205; Kuran: 1986, 72-82,84-89; Öz: 1987, 131-135; Ödekan: 1997, 933-934.

²⁷Bu konu hakkında daha fazla bilgi için Arık 1976: Renda 1977: Acun 2005 ve Bağcı 2006 yayımlarına bkz.

²⁸Konu hakkında daha geniş bilgi için, Dede 1978, Batıbey 1979 bkz.

²⁹Kiel 1996, s. 270, Lowry 2008, s. 80.

Foto. 1: Gümülcine Etmekcizade Ahmet (Yeni) Camii Genel Görünüm

XVII. yüzyılın Gümülcine'si hakkında en ayrıntılı Osmanlı kaynağı Evliya Çelebi'dir. 1667-1668'de şehre gelen Evliya Çelebi bir ovada kurulan kalesinden bahsettikten sonra taştan yapılmış 4000 ev, beş cami, on mescit, iki imaret, iki hamam beş medrese, yedi mektep ve on yedi han bulunduğunu belirtmektedir. Ayrıca camilerini anlattıktan sonra **Yeni camiden** bahseder. Caminin bütün kubbeleri kurşun örtülü, sanat işli, aydınlık, güzel bir camidir. Çeşitli pencereleri, mihrabı, minberi, müezzin mahfili ve kürsüsü o kadar güzeldir ki Rumeli eyaletinde bile benzeri yoktur, diyerek anlatır³⁰.

Cami, Gümülcine'nin Türk Çarşısı'nın merkezinde, saat kulesinin yanında küçük türbe ve bir avlu içinde yer alır. Doğu ve güneyinde bir hazire ile kuzeyin-de tuvalet mekânı ve eski yapı döküntüleri görülür.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde yaptığımız çalışmamızda Gümülcine'ye ait 39 vakıf kaydına rastladık ama kayıtlardan hiç birisi bu cami ile ilgili değildi. Etmekcizade Ahmet Paşa (Yeni) Cami'nin giriş kapısı üzerindeki kitabesinden başka herhangi bir kaydına rastlamadık.

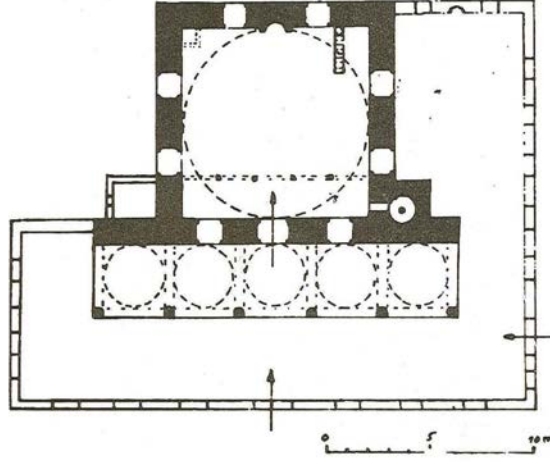
Elhamdülillah

Gazi Sultan Murat Hân-ı salis devrinde
Etmekcizade Ahmed Paşa iken defterdar
Bed' ile kerem idüb ikmal etdi bu camii
Yeni Camii çün Liva'da vardı mabed-i âhar
Limerdatillah yaptı ve dedi tarihi tamam
Ni'me dar-üssalihin ehl-i İslâma yadigar
Sene H. 994.

Foto. 2: Yeni Caminin Kitabesi ve Transkripsiyonu

³⁰ Evliya Çelebi: 1985, 593; Kiel 1996, 269.

Kitabesine göre cami, Sultan III. Murat'ın defterdarı Etmekci zâde Ahmet Paşa³¹ tarafından H. 994 / M. 1585-1586 tarihinde cami, medrese, mektep, çifte hamam ve imareten oluşan bir külliye yaptırmıştır.

Çizim 1: Gümülcine Yeni Cami Planı (M. Kiel'den)

Külliyenin bugün cami ve mektebi kalmıştır. İmareti yok olmuştur. Hamamının sadece duvar kalıntıları mevcuttur³². Cami harimi, kare (9 x 9 m.) planlı ve üzeri kubbeye örtülüdür. Kubbeye dilimli, sivri kemer alınlıklı tromplarla geçilir (Foto 3).

Foto. 3: Harim

³¹ Kiel: 1996, 269; Yenişehirlioğlu: 1989, 228; Mehmed Süreyya: 1996, 208; Çam: 2000, 94-102; Araslı: 2001, 215-216; Doukata: 2008, 321-323.

Etmekçi Zade Ahmet Paşa, Edirnelidir. Cizyedar, mukaatacı, defterdar oldu. 1598'de Satırcı Mehmet Paşa'nın azlinde ayrılarak malları müsâdere edildi. Az vakitte defterdar vekili oldu. Sultan I. Ahmet devri başlarında 1603-1617 vezirlikle baş defterdar yapıldı. 1612 de Rumeli ve sonra Halep Valisi oldu. 1615 de sadaret kaymakamı, 1617 de sadaret değişiminde fazlaca üzülp vefat etti ve Şehzadebaşı'nda bir medrese yaptırmıştı ki, orada defnolundu. Bin yük akçesi çıktı. Ereğli'de tamamlanmamış bir hanı, Edirne'de bir hanı ve bir köprüsü vardır. 10 seneden fazla defterdar oldu.

³² Kiel: 1996, 269; Yenişehirlioğlu: 1989, 228; Ayverdi: 2000, 237, 353-355; Çam: 2000, 94-102; Araslı: 2001, 215-216; Doukata: 2008, 321-323.

Foto. 4: Harim makanı genel görünüm

Foto. 5: Mihrap ve doğu köşede vaaz kürsüsü

Her cephede dikdörtgen ikişer alt pencere ile üst eksenlerinde birer sivri kemerli fil gözlü pencereler yer alır. Batısındaki alt pencereler genişletilerek bu yönde sonradan ilave edilen mekâna açılır. Harimin güney ekseninde mermer mihrabı ve batı yanında minberi yer alır. Mihrabın ve pencerelerin üzerinde çini bezemeler vardır. Harimin güney doğu köşesinde vaiz kürsüsü bulunur. Vaiz kürsüsü bir sütun ile iki sivri kemerle duvarlara (köşeye) oturur (Foto. 5). Kürsüye kuzeyindeki pencere içindeki merdivenlerle çıkılır. Harimin kuzeyinde, prizmatik Türk üçgeni başlıklı altı sütun üzerine oturan, kuzey duvarı boydan boya kaplayan mahfil yer alır. Mahfile ve minareye kuzeybatı köşedeki dikdörtgen kapıdan girilerek çıkılır. Mahfilin ortasında, mihrap ekseninde, bir yuvarlak, iki dilimli kemerli harime giriş kapısı bulunur. Kapı önündeki mahfilin orta yeri yükselerek balkonumsu görüntü almıştır.

Foto 6: Kapının iç yanındaki nişler

Kapının iç yanında ise, dörder yatay dikdörtgen ayakkabı koyma iki nişleri yapmıştır (Foto. 6). Kenarlarına kartuş gibi şekil verilmiştir. Kapı ekseninde mahfilden harime açılan kafesli bir penceresi bulunur. Harimin kuzeyinde beş bölümlü son cemaat yeri vardır. Eskiden üzeri kubbelerle örtülü iken kubbeleri kaldırılmış, sütunların gergi kişileri üzerinden kesilerek düz tavanlı kadınlar mahfili oluşturulmuştur (Foto. 7).

Foto. 7: Son Cemaat Yeri

Mahfile batı kapısına açılan merdivenlerle çıkılır (Foto. 8). Kare planlı üzeri kubbeli mekânın kuzeydeki son cemaati ve batı kanadına iki kat yüksekliğinde, sivil mimari görünüşlü iki katlı mekân ilave edilerek cami genişletilmiştir. Batı kapısı üzerine: “ **Elhamdüllâh tamiri camii sene 1320** ” tamir kitabesi yazılmıştır (Foto. 9 – 10). 1902-1903 (1320) tarihindeki bu ilave ile batı yönündeki bölümün kible yönüne bir mihrap getirilmiş ve çift katlı basık yuvarlak kemerli bol pencere ilave edilmiştir.

Foto. 8: Mahfil merdiveni

Foto. 9 - 10: Batı kapısı ve üstünde yer alan kitabe

Yeni cami, küçüklüğü ile ters orantılı bir şekilde mermer, çini ve kalem işleriyle özenle süslenmiştir. Evliya Çelebi ile E. H. Ayverdi'nin de belirttiği gibi Balkanlarda bu kadar güzel süslenmiş eser yoktur. Mermerden yapılmış mihrap çokgen gövdeli, dört sıra mukarnaslı ve üçgen alınlıklıdır. Alınlık kabartma tekniği ile yapılmış bitkisel süslemelidir. Kenarları kaval silmelidir. Alınlıklık Rumi ile silmeler âlem biçimleriyle taçlandırılmıştır (Foto. 10). İki yanında çini panolar bulunur. Minberin aynalık ve korkulukları, vaiz kürsüsünün korkulukları ile mahfilin korkulukları geometrik biçimli ajur tekniği yapılmıştır (Foto. 12). Minber süpürelikleri çokgen dilimli kemerli üç nişlidir. Minber aynalığının üçgen boşluklarında kabartma olarak yapılmış bitkisel bezemeler vardır. Minber külâhı ahşaptan yapılmış ve üzeri bitkisel süslemelidir (Foto. 11).

Foto. 10: Mihrap Genel Görünüm

Foto. 11: Minber

Foto. 12: Vaiz Kürsüsü

Foto. 13: Harim giriş kapısı

Harime giriş kapısı, kahve renkli mermerden yapılmış, geniş sivri kemer içine açılan daha küçük basık yuvarlak kemerlidir. Kemer alınlığında kare pano içine yazılmış “Selâmün Aleyküm... Âyeti” yazılmıştır. Ayet panosunun iki yanı ve üzeri ile basık kemerin köşeliklerinde kabartma olarak bitkisel bezemeler yapılmıştır. Kemer kilit taşı üzerinde ise katmerli bir gül motifi yer alır (Foto. 13).

Mahfil, önünde yuvarlak gövdeli, prizmatik üçgen başlıklı 6 tane, arkasında duvara yapışık 2 tane sütun tarafından taşınır (Foto. 14). Mahfil altında, girişin iki yanında yatay dikdörtgen ayakkabı koyma nişleri vardır. Mahfilin alt tavanı ahşaptan yapılmış üzeri **İpek** üzerine yapılmış, hançer yaprakları, Çin Bulutları, gül ve şakayıklar, yıldız çiçekler ile dal ve yapraklarla bezenmiş bitkisel süslemelidir. Aynı bezemeleri mahfilin orta tavanında da görürüz. Bezemelere dikkatlice bakıldığında İpeğin lifleri görülür (Foto. 15, 19).

Foto. 14: Mahfil

Foto. 15: Mahfilin alt tavanındaki süslemeler

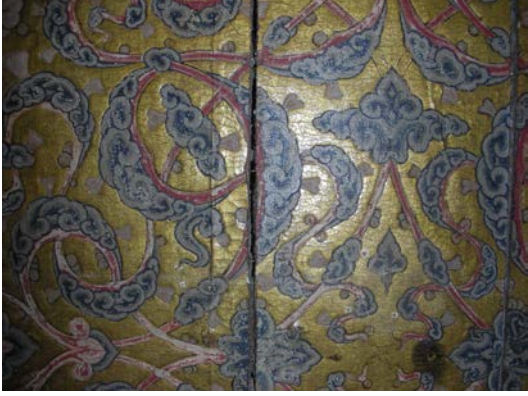

Foto. 16: Çin bulutları

Foto. 17: Hatailer

Foto. 18: Rumiler

Foto. 19: Süslemeye genel bakış

Çini süslemeleri ise mihrabın iki yanında ve pencere alınlıklarında, mavi-beyaz renkli sır altı tekniğiyle yapılmış, çok kaliteli İznik çinileriyle süslenmiştir. Çiniler üzerinde Kur'an'dan alınmış değişik Ayetler yazılıdır (Foto. 20 – 24).

Foto. 20 – 21: Mihrap Yanındaki Çini Panolar

Foto. 22 – 23 – 24: Pencere Alınlıklarındaki Çini Panolar

Harimin son cemaat yerine açılan ve girişin iki yanındaki dikdörtgen mermer lentolu pencere, kenarları mukarnaslı, üçgen alınlıktır. Alınlık üzerinde üçgen çini pano yer alır. Lokmalı demirli pencere bu biçimiyle bir mihraba benzer (Foto. 25).

Foto. 25: Son Cemaat Yeri Pencere Alınlığındaki Çini Pano

Kuzey ve batıya ilave edilen bölümlerin su basman seviyesinde yakın tarihe tarihlenen çini panolarla bezenmiştir.

İki parçalı dış görünüşü sahip caminin, güneyinde kare-kübik planlı, üzeri çokgen kasnaklı kubbeyle örtülü orijinal bölüm yer alır. Kubbenin güneydoğu ve güneybatı köşelerinde yuvarlak biçimli ağırlık kuleleri bulunur. Güney ve doğu cephede, sivri kemerli çökertme alınlıklı ikişer alt pencereler ile onların üst eksenlerinde sivri kemerli, dıştan fil gözlü içten vitray pencereleri vardır. Ayrıca mihrap alınlığında da yuvarlak bir pencere görülür. Alt ve üst pencereler dikdörtgen nişler içine alınmıştır. Doğu cephenin kuzeydoğusuna konumundan sonradan ilave edildiği anlaşılan minare kaidesi kadar simetrik bir oda ilave edilmiştir. Orijinal bölüm grimtrak açık sarı kesme taştan yapılmıştır.

1902-1903 de orijinal bölümün kuzey ve batısına “L” şeklinde, okul ve hükümet konağı gibi sivil mimariye benzer iki katlı, üzeri kırma çatılı, basık yuvarlak kemerli, kenarları silmeli çok pencereli, köşeleri dişli bir mekân ilavesiyle cami büyütülmüştür. Son cemaat yerine kuzey ve batıya açılan kapılardan girilir. Minaresi yuvarlak gövdeli tek şerefelidir (Foto. 26).

Caminin güney ve batısında haziresi vardır. Kuzeyinde geniş bir avlusu bulunur. Avlunun etrafı alçak duvarlarla çevrilmiştir (Foto. 27). Avlunun doğu ve batısında yeni yapılmış meşrutası yer alır. Batıdakiler tamamen betonarmeden yapılmış yeni binalardır. Doğudakilerden en

güneydeki abdest musluklarının yer aldığı düz damlı dikdörtgen bir yapı ve üzerinde sonradan konulan, iki sıra altı satırlık bir çeşme kitabesi vardır. Aşağıda resmi bulunan kitabesinden de anlaşılacağı gibi çeşme, H. 1226 / M. 1811 tarihinde Hacı Mehmet Efendi tarafından cami için yaptırmış, fakat bugün yok edilmiştir.

Foto. 26: 1902 – 1903 yılları sonrasında yapılan eklemelerle caminin aldığı görünüm

Foto. 27: Avlu

Muhtemelen çeşmenin yerine bugünkü abdest musluklarının bulunduğu bina yapılmış olmalıdır (Foto. 28 – 29).

Foto. 28: Abdesthane

1.Yeni Câmi'de zehi çeşme-i nev-i bünyâdın

a- Oldu cereyânı ile zümre-i 'atşân ırvâ'

2.Yapdırub kân-i kerem Hâcî Mehmed kıldı

b- Anı ihlâs ile ruh-i Hasaneye ihdâ'i

3.Teşnegâne oku nutki dedi târih-i tamâm
c- Hasaneyn 'aşkına bu çeşme-i nevdin ich mâ'

Sene H.1226.³³

Foto. 29: Abdesthanede yer alan kitabe ve transkripsiyonu

Abdest musluklarının bulunduğu binaya yapışık sıbyan mektebi vardır. Güney ve kuzeyine yapıştırılmış binalarla orijinalliği bozulmuştur. Buna rağmen kare planlı, köşeleri pahlanmış sekizgen kasnaklı ve üzeri kubbeyle örtülüdür (Foto. 30). Bu dönemin sıbyan mektepleri göz önünde bulundurulduğunda muhtemelen yan yana iki kubbeli olmalıydı. Yapının, kasnağı ve kubbesi profilli saçaklıdır. Bahçeye açılan batı duvarında altta iki dikdörtgen biçimli, bunların orta ekseninde üstte yuvarlak küçük bir penceresi vardır. Caminin kuzey, güney ve doğusunda haziresi vardır (Foto. 31). Hazirenin güneydoğu köşesinde bir türbe ve yanında saat kulesi yer alır.³⁴ Mezar taşlarının çoğu mermerden yapılmıştır. Bazıları taş sanduka biçimlidir. Bazıları da biçim ve bezemeleri bakımından İstanbul mezar taşlarına benzer.

³³ Kiel: ?, 423.

³⁴ 1884-1885 tarihinde, vali Abdülkadir Kemali Paşa tarafından yaptırılan saat kulesi konusunda daha fazla bilgi için bkz. Acun: 2011, 240.

Foto. 30: Sıbyan Mektebi

Foto. 31: Hazireden genel görünüm

Alttaki kitabesinden anlaşıldığı gibi mezarlığın ucundaki türbe, Rusçuklu Vezir Hasan Paşa'nın eşi Fatma Hanım'a aittir. Türbe H. 1195 / M. 1781 tarihli dir (Foto. 32). Sokak zemininden aşağıda kalmış yapı kare planlı ve üzeri alaturka kiremit örtülü piramidal çatıyla örtülüdür.

- (1) Fi 1-asl Ruscuk sâkinelerinden olub vezir-i
- (2) mükerrem-i şerîf Hasan Paşa hazretlerinin taht-i
- (3) nikâhında iken bi-takdîr Allah ta'âlâ dar-i bekâya
- (4) rihlet eden merhume ye mağfure Fatma Hânım
- (5) rüh-içün el-Fâtiha. Sene 1195, yevm-i sabat.³⁵

Foto. 32: Türbedeki kitabe ve transkripsiyonu

Sonuç

Gümülcine Etmekcizâde Ahmet Paşa (Yeni) Camii planıyla değil bezemeleriyle dikkat çeken bir eserdir. Gerçekten, mermer mihrap, minber ve vaiz kürsü ile çini panoları ve kalem işleriyle Balkanlardaki en önemli klasik dönem eserlerinden birisidir. Kare planlı, üzeri kubbeli orijinal mekânın kuzey ve batı tarafına mekân ilave edilerek genişletilmiştir. Anadolu'da orijinal mekânın yanına ihtiyaca binaen yapılan ilaveli yapıları, Konya Alâeddin ve Yozgat Çapanoğlu camilerinde olduğu gibi tarihin her dönemlerinde rastlamaktayız. Yeni caminin plan olarak en yakın benzerini Çardak'taki Yakup Bey Camisinde (1481) görmekteyiz.³⁶ Fakat bizim yapımızın batı ve kuzeyine ilave yapılmasına karşın, Çardak'taki caminin doğusuna ve kuzeyine ilave yapılmıştır. Yeni caminin mihrabın iki yanında dikdörtgen şeklinde, tüm iç pencere ve son cemaat yeri pencerelerinin dış alınlıkları da üçgen biçiminde çinilere rastlanır. Çinilerin tamamı mavi-beyaz renkli sır altı tekniği ile yapılmış İznik çinileridir. Pencere alınlıklarında lacivert zemin üzerine beyaz renkli, güzel bir hat ile Selâmün Kavlen... ve Selâmün Aleyküm... Âyetleri yazılıdır. Mihrap yanlarında, mavi, beyaz ve kırmızı renklerle yapılmış hançer yaprakları, güller, karanfiller, laleler, menekşeler gibi çiçekler, dal ve yapraklardan oluşan güzel bir kompozisyonla karşılaşırız. Dikdörtgen pano üzerinde Âyet ve onun üzerinde de üçgen alınlıklı küçük bir pano daha vardır. Panoların yerleştirilme-sinden çini panoların bu yapı için özel olarak tasarladığı söylenebilir. Mihrabın iki yanında yer alan çini panolar F. Yenişehirlioğlu' nun da³⁷ belirttiği gibi İstanbul Süleymaniye Camii'ni hatırlatır. Bu yapının çinileri o kadar kalitelidir ki ancak Süleymaniye, Rüstem Paşa ve Selimiye Camileri çinileriyle karşılaştırılabilir. Gümülcine Yeni Caminin mermerden yapılan mihrap ve minberi de klâsik dönem Osmanlı yapılarının minber ve mihrabına benzer.

Bunlardan en yakın benzeri ise üçgen alınlıkları ve yanlarındaki âemli silmeleriyle Şehzade ve Süleymaniye Camilerinin mihraplarına çok benzer. Yeni Caminin minberinin en yakın benzerine, İstanbul Azapkapı Sokullu Mehmet Paşa Camii'nde karşılaşırız.

Gümülcine Ahmet Paşa Camii mahfil altındaki ayakkabı nişleri, Manisa Muradiye Camii (1583-1583, Medrese, İmaret ve Dükkânlar 1592-1593)³⁸ ayakkabılıklarına benzer.

³⁵ Kiel ?, 423.

³⁶ Ayverdi: 1973, 188-189; Uysal: 2014, 803.

³⁷ Yenişehirlioğlu: 1989, 228.

³⁸ Acun: 1999, 214-215.

Söz konusu yapımızın mahfil altı tavanının **İpek** üzerine kalem işleriyle bezeli olduğunu belirtmiştik³⁹. Önceki sayfalarda belirttiğimiz gibi Anadolu'da Selçuklu döneminden beri bez üzerine yapılan kalem işi örneklerini görmekteyiz.

Anadolu Selçuklu yapılarında gördüğümüz kalem işi bezemelerin; Beyşehir Eşrefoğlu, Kastamonu Kasabaköy Mahmut Bey ve Ankara Susuz Köy Camii tavanlarında bez üzerine uygulamaları görmekteyiz.

Osmanlı dönemine ait Kılıçalipaşa, Atik Valide ve Manisa Muradiye camilerinin müezzin ve hünkâr mahfillerinin alt tavanlarında bez ve deri üzerine yapılmış kalem işi süslemelerinin başka bir örneğidir.

Yukarıda değişik dönemlerde ve değişik malzemeyle yapılmış kalem işi bezemelerin örneklerini görmüştük. Bu yapıda ise **İpek malzeme** gibi bizim hiç rastlamadığımız bir malzemeyle yapılmış olması önemlidir. Bu örnekten, hareketle restorasyonu yapılan veya yapılacak olan kalem işlerinin özellikle kubbe ve girinti çıkıntılı dalgalı yüzeylerdeki uygulamalarına çok dikkatlice bakılmalı ve analizleri yapılmalıdır. Çünkü bu yüzeylerdeki uygulamalar ince kumaş veya ipek üzerine yapılarak yapıştırılmış olabilir.

Ayrıca bu yapıyla ilgili sonuç olarak, şimdilik herhangi bir kaynağa rastlamamış olmamıza rağmen Etmekcizâde Ahmet Paşa'nın yaptırmış olduğu Edirne'deki Hanı ve köprüsünün Gümülcine'deki camisine gelir getirmesi için yaptırmış ve Mimarının da Sedefkâr Mehmet Ağa olabileceğini düşünmekteyiz.

³⁹ Ayverdi 2000, 237, 353-355, Resim 69-77. Resim 77 alt yazısında yanlışlıkla malakâri tezyinat yazılmıştır diye yazar.

KAYNAKÇA

- Acun 2005 : H. Acun, *Bozok Sancağı'nda (Yozgat İli) Türk Mimarisi*, Ankara 2005.
- Acun 1999 : H. Acun, *Manisa'da Türk Devri Yapıları*, Ankara 1999.
- Akyol 2006 : A. A. Akyol-B. Eskici-Y.K. Kadioğlu, “ Kastamonu Kasabaköy Mahmut Bey Camisi Arkeometrik Çalışmaları ”, *22. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, (29 Mayıs-2 Haziran 2006 Çanakkale), s. 83-98.
- Acun 2011 : H. Acun, *Osmanlı İmparatorluğu Saat Kuleleri*, Ankara 2011.
- Altier 2008 : S. Altier, “ Anadolu Selçuklu Mimarisinde Bir Bezeme Türü : Boyalı Nakışlar ”, *Anadolu ve Çevresinde Ortaçağ*, 2, Ankara 2008, s. 73 – 88.
- Anonim 2006 : S. Bağcı-F. Çağman-G. Renda-Z. Tanındı, *Osmanlı Resim Sanatı*, İstanbul 2006.
- Akok 1976 : M. Akok “Konya Beyşehir’de Esrefoğlu Camii ve Türbesi”, *T.E.D.*, Sayı :15 (Ankara, 1976), s.33.
- Araslı 2001 : A. Araslı, *Avrupa’da Türk İzleri, II*, Ankara 2001.
- Arık 1976 : R. Arık, *Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı*, Ankara 1976.
- Aslanapa 1973 : O. Aslanapa, *Türk Sanatı II*, İstanbul 1973.
- Aslanapa 1984 : O. Aslanapa, *Türk Sanatı*, İstanbul 1984.
- Aslanapa 1986 : O. Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, İstanbul 1986.
- Aslanapa 2013 : O. Aslanapa, *Edirne’de Osmanlı Devri Abideleri, (II. Baskı)* İstanbul 2013.
- Arseven 1965 : C. E. Arseven, “Kalem İşi, Kalemkâr”, *Sanat Ansik-lopedisi*, C. II (Üçüncü Baskı), İstanbul 1965, s. 914-916.
- Ayverdi 1966 : E. H. Ayverdi, *İstanbul Mî’mârî Çağının Menşe’i, Osmanlı Mimarisinin İlk Devri 630-805 (1230-1402) Ertuğrul, Osman, Orhan Gaazîler Hüdavendigâr ve Yıldırım Bâyezîd. I*, İstanbul 1966.
- Ayverdi 1972 : E. H. Ayverdi, *Osmanlı Mî’mârisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri 806-855 (1403-1451)*, II., İstanbul 1972.
- Ayverdi 1973 : E. H. Ayverdi, *Osmanlı Mî’mârisinde Fâtih Devri 855-886 (1451-1481)*, III., İstanbul 1973.
- Ayverdi 2000 : E. H. Ayverdi, *Avrupa’da Osmanlı Mîmârî Eserleri, Bulgaristan, Yunanistan, Arnavutluk, IV (4.,5.,6. Kitap)*, (II. Baskı), İstanbul 2000.
- Bağcı 2006 : S. Bağcı-F. Çağman-G. Renda-Z. Tanındı, *Osmanlı Resim Sanatı*, İstanbul 2006.
- Batıbey 1979 : K. Ş. Batıbey, *Batı Trakya Türk Devleti (1919-1920)*, İstanbul 1979.
- Berchem 1917 : M. V. Berchem, *Materiaux Pour Un Corpus Inscriptionnum Arabicarum, Troisième Partie Asie Mineure*, Le Caire 1917.
- Beşbaş 1983 : N. Beşbaş-H. Denizli, *Türkiyede Vakıf Abideler ve Eski Eserler III*, Ankara 1983.

- Bıçakçı 2003 : İ. Bıçakçı, *Yunanistan'da Türk Mimarî Eserleri*, İstanbul 2003.
- Çam 2000 : N. Çam, *Yunanistan'daki Türk Eserleri*, Ankara 2000.
- Çerkez 2007 : M. Çerkez, "Ankara Susuz Köyü Camii", *Ekev Akademi Dergisi*, Sayı : 32 (Ankara 2007), s. 209 – 224.
- Dede 1978 : A. Dede, *Balkanlar'da Türk İstiklâl Hareketleri*, İstanbul 1978.
- Demiriz 1979 : Y. Demiriz, *Osmanlı Mimarisinde Süsleme I, Erken Devir (1300-1453)*, İstanbul 1979.
- Demiriz 1989 : Y. Demiriz, *Eyüp'de Türbeler*, Ankara 1989.
- Doğanay 2009 : A. Doğanay, *Osmanlı Tezyinatı, Klasik Devir İstanbul Hanedan Türbeleri (1522-1604)*, İstanbul 2009.
- Doukata 2008 : S. Doukata, "Yeni Mosque", *Otoman Architecture In Greece*, Atina (?) 2008, s. 321 – 323.
- Erdemir 1999 : Y. Erdemir, *Beşşehir Eşrefoğlu Süleyman Bey Camii ve Külliyesi*, Beşşehir - Konya 1999.
- Evliya Çelebi 1985 : Mehmed Zıllıoğlu Evliya Çelebi (Sadeleştiren M. Çevik), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 7 (İstanbul 1985), 593-599.
- Gültekin 2008 : R. Eser Gültekin, "Türklerde Bereket Sembolu Olarak Kullanılan Meyve Motifleri ve Mimaride Değerlendirilmesi" *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 3/5 Fall 2008, s.15.
- Hasol 1975 : D. Hasol, *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*, İstanbul 1975.
- Kiel 1996 : M. Kiel, "Gümülçine", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 14 (İstanbul 1996), s. 268-270.
- Kiel ? : M. Kiel, "Observations on The History Of Northern Greece During The Turkish Rule, HISTORICAL AND Architectural **Description Of The Turkish Monuments Of Komotini And Serres, Their Place In The Development Of Ottoman Turkish Architecture L, And Their Present Condition**", s. 415-444.
- Kuban 2010 : D. Kuban, *Cennetin Kapıları, Divriği Ulucamisi ve Şifahanesi'nde Hürremşah'ın Yontu Sanatı*, İstanbul 2010.
- Kuran 1986 : A. Kuran, *Mimar Sinan*, İstanbul 1986.
- Lowry 2008 : H. Lowry (Türkçesi A. Cemal), *Osmanlı Döneminde Balkanların Şekillenmesi 1350-1550*, İstanbul 2008.
- Mehmed Süreyya 1996 : Mehmet Süreyya (Yay. Haz. N. Akbayır-Eski Yazıdan Aktaran S. A. Kahraman), *Sicill-i Osmanî 1*, İstanbul 1996.
- Mübarek Galip 1341 : Mübarek Galip, *Ankara Mescidleri ve Camileri*, İstanbul 1341.
- Mübarek Galip 1928 : Mübarek Galip, *Ankara II. Kitabeler*, İstanbul 1928.
- Ödekan 1997 : A. Ödekan, "Kalemkâri Maddesi" *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, C : 2, (İstanbul 1997), s. 933 - 934.

- Öney 1971 : G. Öney, *Ankara'da Türk Devri Yapıları*, Ankara 1978.
- Önge 1978 : Derleyenler Y. Önge-İ. Ateş-S. Bayram, *Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası*, Ankara 1978.
- Önkal 1992 : H. Önkal, *Osmanlı Hanedan Türbeleri*, Ankara 1992.
- Ötüken 1986 : Y. Ötüken-A. Durukan-H. Acun-S. Pekak, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, Ankara 1986.
- Öz 1965 : T. Öz, *İstanbul Camileri, C. II*, İstanbul 1965.
- Öz 1987 : T. Öz, *İstanbul Camileri, C. I (İkinci Baskı)*, İstanbul 1987.
- Renda 1977 : G. Renda, *Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı 1700-1850*, Ankara 1977.
- Sözen-Tanyeli 2005 : M. Sözen-U. Tanyeli, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, (8. Baskı), İstanbul 2005.
- Tuncer 1991 : O. C. Tuncer, *Anadolu Kümbetleri, 2 Beylikler ve Osmanlı Dönemi*, Ankara 1991.
- Uysal 2014 : A. O. Uysal, "Lapseki/Çardak'ta Osmanlı Eserleri", *XVI. Ortaçağ-Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri 18-20 Ekim 2012*, (Sivas 2014), s. 8001-818.
- Yenişehirlioğlu 1989 : F. Yenişehirlioğlu, *Türkiye Dışındaki Osmanlı Mimari Yapıtları*, Ankara 1989.